

A. ТӨЛЕБАЕВА

Коркыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің PhD
докторантты, филология магистрі

СОПЫЛЫҚ-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ПОЭЗИЯДАҒЫ ХИКМЕТ ДӘСТҮРІНДЕГІ ӨЛЕҢДЕР

Аннотация

Сопылық-философиялық поэзиядағы хикмет дәстүріндегі өлеңдер ғасырлар бойы жалғасып келе жатқан көркемдік желісін қазіргі және болашақтағы әдеби үдерісте де дамыта береді. Бұл – ұлттық құндылықтар сабактастырының үздіксіз даму жолы.

Кілт сөздер: поэзия, дәстүр, өлең, ғасыр, көркем, болашақ, ұлт, құндылық, даму.

Ключевые слова: поэзия, традиции, песни, век, красота, будущие поколения, нация, ценность, развитие.

Keywords: poetry, traditions, songs, century, beauty, future generations, nation, value, development.

Қазақ өркениетінің тарихындағы озық ақыл-ой сананы жалпыадамзаттық гуманизм биіктігіне көтерген құндылықтарды ұрпактарға ұғындыру – аса өзекті мәселе. Адамзат ұрпактары үшін мәнгілік тазалық, адалдық жолын қалыптастыру, нығайту ұстанымындағы сопылық-философиялық поэзиядағы хикмет дәстүрі ғасырлар бойы көркемдік жалғастық жолымен үздіксіз дамып келеді. Сопылық философияны зерттеуші ғалымдардың (Е.Э.Бертельс, Ә.Қоныратбаев, В.В.Бартольд, Идрис Шах, т.б.) еңбектерінде де сопылық философияны қалыптастырушулыар мен оны таратушылардың қоғамдық-әлеуметтік және шығармашылық қызметтері ғылыми тұрғыда бағаланып келеді.

Белгілі философ-ғалым С.Е.Нұрмұратовтың «Қожа Ахмет Иасауи діни жүйесіндегі әмбебап идеялар» деген енбегінде сопылық философияның негізгі болмысына жасаған тұжырымдарына назар аударамыз:

«Сопы – ислам дінін берік ұстанған адам, ол шарифтты басты күш ретінде қабылдап, тақуасыз өмір салтын қалір тұтады. Ал дәруіш тұлғасы осы сопылық дүниетанымды, философияны, дінді әлемге паш етуші, оның бір қырын өзінің іс-кимылымен танытушы жән болып келеді» [1, 45-46-б.б.]. Демек, сопылық-философиялық поэзияның болмысына негіз болған хикмет дәстүрінің тарихи-поэтикалық табиғатын саралау арқылы біз адамзат қауымын жақсылыққа, ізгілікке бағдарлаған гуманистік-әстетикалық дүниетаным әлеміне үнілеміз.

Әлем өркениеті кеңістігіндегі көп ғасырлар бойы қалыптасқан рухани құндылықтар қазынасының құрамында сөз өнері мұралары негізгі арна болып саналады. Фольклор мұралары мен әдебиет туындыларынан құралған құндылықтар халықтардың көркемдік-әстетикалық дүниетаным кеңістігін танытады. Қөрнекті жыраулардың, ақындардың лирикалық және эпикалық шығармаларындағы азаматтық-отаншылдық сарындар аясындағы ұрпактарды адамгершілік-имандылық рухында қалыптастырып тәрбиелеу мұрраттары жүзеге асырылып келеді. Ғасырлар бойы жеке халықтардың өздерінің туған Отандарындағы есіп-өркендеуінде ықпалды, шешуші орын алған тәлім-тәрбиелік ықпалы зор сөз өнері мұралары жалпыадамзатқа ортақ адамгершілік-гуманистік дүниетанымды байыта түсті.

Сопылық-философиялық поэзиядағы хикмет дәстүріндегі өлеңдер (арнау, мадақ, мунежат) мәдени даму желісінде ұрпактарды адамгершілік-имандылық жолында қалыптасуға ықпал жасауымен даралана бағаланады. Бұл орайда, туркітанушы зерттеушілердің ғылыми пікірлеріне сүйенеміз. Зерттеуші ғалым Д.Кенжетайдың «Қожа Ахмет Иасауи дүниетанымы» (2004) атты ғылыми кітабындағы тұжырымын басшылықта аламыз: «Хикмет сөзі (арабша) тілдік тұрғыдан алғанымызда «ақыл», «парасат сез», «дін ілімі», «ең шынайы ілім арқылы ең шынайы болмысты (Тәнірді) тану» деген мағыналарды білдіреді...

Сонымен қатар, хикмет-Құранның мазмұны мен мәні, яғни Құдайтың аянның өзегі болып табылады» [2, 162-б.]. Осы тұжырымды негізге ала отырып, зерттеуші А.Әбдірәсілқызы да тиянақты ғылыми пікірін жасаған: Яғни, хикмет – Алладан берілген ілім, адамның өзін тану арқылы Алланы тану ілімі. Рұхты кемелдендіру арқылы болмыстың бірлігін түсіну, жаратылыс сирларын ұғыну. Жаратушының хикметін сезіну ілімі. Сопылық танымның негізін хикмет ілімі құрайды» [3, 73-74-б.б.].

Сөз өнері – адамзат ұрпактарының көркем тілмен өрнектелген мұрасы. Адамдардың отбасындағы, қоршаған әлеуметтік-қоғамдық ортасындағы карым-қатынастарын, енбекпен, кәсіппен айналысқан тұрмыс мазмұнын, өмір кезеңдеріндегі көңіл-күй құбылыстарын фольклор мен әдебиет шығармалары қамтиды. Тұрмыс қозғалысындағы іс-әрекеттерін барлық ғасырларда да адамдар тіршіліктеі

тұлғаларға, құбылыстарға, жанды және жансыз заттарға, тіпті дерексіз ұфымдар мен қасиеттерге, т.б. алуан түрлі мәселелерге қарата айтады. Арнаудың жекелік және жалпылық сипаты аясында адамдардың саналы тіршілік иелері тұғырындағы жан ділі өлемінің қасиеттері анықталады, карым-қатынастардағы адамгершілік қасиеттер бағаланады.

Қалыптастан теориялық анықтамалары мен әдебиетші ғалымдар А.Байтұрсынов [4, 8-41-б.б.], Қ.Жұмалиев [5, 133-б.], З.Қабдолов [6, 240-б.] арнауларды ұш түрге бөлөтіні (жарлай арнау, сұрай арнау және зарлай арнау) белгілі.

Академик З.Қабдолов: «арнау жазушының, кебіне ақынның өзіне не өзгеге, кейде, тіпті жалпы жүртқа арнайы тіл қатуы, көшілікке қайырыла сөйлеуі, олармен іштегі кенесуі» [6, 240-б.] десе, академик З. Ахметов «Арнау өлең» терминін ұсына отырып, поэзиялық шығармадағы оның поэтикалық табиғатына айрықша баға береді: «Арнау өлең – белгілі бір адамның бейнесін, мінез-сипатын суреттеу мақсатымен жазылған дербес поэзиялық туынды. Бұл үлгідегі өлеңдердің негізгі өзгешелігі, олар жай біреуге құрмет сезімін білдіру үшін арналған өлең емес, сол адамды мінездеуге арналған шығарма деуге болады» [7, 35-б.].

Осы арада философ-ғалым С.Е.Нұрмұратовтың сопылық философиядағы Аллаға қатысты ұстанымға берген тұжырымын назарға аламыз: «Құндылықтар иерархиясында сопылық дүниетанымы Алланы ең жоғарыға қояды: Алла әлемі – Ақиқат әлемі. Ал, Ақиқатты түсінуге, игеруге, бағындыруға, дәлелдеуге болмайды, оны тек таза жүрекпен қабылдау керек, адам сол әлемге әк ниетпен ұмтылу қажет. Ақиқат патшалығы кез-келген адамды қабылдай алмайды. Ол, алдымен, шаригатты білуі шарт. Соңан соң жанын тазартып, тарихат, мағрипат сатыларынан өткен адам, нәпсісін өлтірген жағдайда ғана ол хақ дидарын көре алады, яғни хақиқатқа жетеді (жүргімен, көкейкөзімен). Соңдықтан бұл ілімде имандылық адам үшін тағдырдың іргетасы деп түсініледі» [1, 50-б.].

Сопылық-философиялық поэзиядағы хикмет дәстүріндегі Аллаға арнау-мадақ, мұнәжат өлеңдердің бастауында Кожа Ахмет Иасаудің шығармаларын атайды. Ойшыл сопы ақынның Аллаға арнау-мадақ, мұнәжат өлеңдерінде ғарыштық-ғаламдық көністікті тіршілік иелері мен жансыз заттарды, денелерді – жалпы бүкіл тіршіліктің тұтас әлем жүйесін жасаған Жаратушының құдіреті ұлықтала жырланған. Сопыойшыл ақын өлеңдеріндегі лирикалық кейіпкер арқылы фәни мен баки аралығындағы мұсылмандық өнегелі өмір сапарының барлық кезеңдерінде де Жаратушы Аллаға арнау-мадақ, мұнәжатынан жанылмайтын мұсылмандық қөніл ықыласын бейнелеп жырланғанын оқимыз:

Жалған атактан арылып сәби болдым,
Алла атын айта-айта ашып болдым.
Алла бар жаныммен адап болдым,
«Фанафи Алла» мақамына салдым, міне.

Сүндет емес кәтірге де берсе, азар,
Көнілі қайтып, діл азардан Құдай безер.
Сондай құлға Алланың азабы даяр,
Дәнапардан бұл сөзді естіп айттым, міне (1-хикметтен) [8, 20-б.].

Ойшыл ақынның Жаратушы Аллаға арнау-мадақ, мұнәжат сарындары тұтастығымен өрілген ойлары хикметтерінің желілі жүйесінде тұрақты өріле жырланған: «Алла дедім: шайтан менен жырақ қашты», «Кереметті көріп Хақпен тілдестім мен» (3-хикметтен), «Ыңсан қызып Алла мейірін толғамадым» (5-хикметтен), «Құран шашып Алла өзі ракым етті» (11-хикмет). Ойшыл ақынның хикметтеріндегі мұсылмандық ықылас Жаратушы Алланың құдіретін мойынсұнған шынайы қөніл тазалығын толық айғақтайды:

Алла тағала гашықтарды ынтықтырды,
Ризальқлен өртегеніп қүйдім, міне.
Екі галам көзімнен бұлбұл үшігі,
Көрінбеді, жалғыз хақты сүйдім, міне.

Жаннан кешіп жалғыз хақты жанға қостым,
Одан кейін дария болып тастым.
Тәнірімен сырластым, әнге бастым,
Дүние қызығын жүз мың талақ еттім, міне [8, 42-б.].

Сопылық-философиялық поэзиядағы осы мәнерлі хикмет дәстүріндегі өлеңдер әдеби үдерістің кейінгі даму кезеңдерінде жалғаса дамыды. Ислам дініне, Жаратушы Аллаға, пайғамбарымыз Мұхаммедтің (с.ғ.с.) елшілігіне, Құран Кәрімнің шындығына арналған арнау өлеңдер қазақ поэзиясында мол жырланып келеді. Тұрмабет ақынның арнау өлеңдерінде Исламды жіберген Алланың ұлылығы,

сахабалардың қызметі айқын бейнеленген. Жаратушиның құдіреті аясында өскен, өнген адамзат ұрпақтарының, ала-құла қасиеттері саралана бағаланған. Фәни дүниеге («Әй, өмір, анық білдім тозарынды!»), барлық мұсылмандарға («Ар-намыс, азаматтар, қайда қалған?!!»), арналып, адамдардың мағыналы өмір сұру мұраты, өнегелі өмір салтын баяндалған. Кейіпкерлері – фәни дүниені мағыналы мазмұнды өткізу жолында қанағатпен, өмір сүретін мұсылмандар. «Ар-намыс, азаматтар, қайда қалған?!!» арнау өлеңінің кейіпкері –қындықтар ортасындағы адаптациялар, акпейіл адам. Адамгершілік ұстанымын биікке көтерген азаматтардың тек шыдамдылықпен, төзімділікпен, сабырмен ғана мәнгілік биік тұғырын сақтай алғатыны дәйектелген:

... Кем болып бөрі қойдан, ерлер ойдан,
Тау мен тас теп-теріс бол майдаланған.
Нәқандар нарау тартыш, больш қалды,
Соқырдай созып қолын қармаланған.

Күнінді етіп кеткен өксігемен,
Нәрсе жоқ табылатын айналанған.
Ақырын Алла өзі онғармаса,
Жау қамап, жан-жагыңды жайлап алған.

Барап жер, басар тауың корінбейді,
Соқласаң сабыр атты шайла маңдан.
«Кейіні – кепіш реніштің» бола қойса,
Су ағып, сайрап бұлбұл сай даланған [9, 139-б.].

Майлықожа ақынның «Құдіретін көрсөн құданын» деген арнау өлеңінде Жаратушы Алланың ғарыштық-ғаламдық кеңістіктегі адамзат қауымына тән күрделі болмыс сипатын жаратқан құдіреті жырланған. Жаратушы Алланың саналы тіршілік иелері адамдардың есіп-өнерін, қарама-қайшылықтар жүйесі шендеріле салыстырылған. Алланың күрделі қасиеттерді әрі үндес, әрі қайшылықты етіп жаратуы шешімі мойындалады. Тіршілік қозғалыстарының жүйесіндегі қалыптасқан ұлы зандылықтары, жалған дүниенін алдамшылығы («Дүние бір – түлкі, нәпсі – ит әуреге салып қудырды»), фәни мен баки арасының қас-қағымдық өткіншілігі арнау өлеңінің құрылышында қамтылған. Уақыт пен кеңістік жүйесіндегі қозғалыстарды, құбылыстарды күрделі қайшылықты қалпымен жүйелеген Алланың Жаратушылық сипаты даралана баяндалған:

Атамыздың белінен
Бір тамшы жалқақ су қылды,
Ерлі-зайыпты қосылып
Әйелден бала тудырды,
Бағзыларды патша қып,
Алтыннан пайтам міндерді.
Біреулерді бай қылыш,
Дүниенің малын жиғызды.
Біреулерді палуан қып,
Дүниенің жүзін білдірді.
Біреулерді жынды ғып
Адамзатқа күлдірді.
Ақты – қара аралас,
Біреулер сұлу нұр жүзді,
Біреулер – соқыр, біреу – таз,
Біреулер – сараң, біреу – мәрт,
Біреулер – альм, базы – ауам,
Адамзат емес бір құрбы!
Опасыз келте сүм дүние
Шалдырмaston шаршып,
Талайдың артын дым қылды,
Анадан жан ғып тұғызды,
Дүниеге сауда қылдырып,
Өлтіріп жерге кіргізді,
Маңшарда және жан беріп,
Бұл пендені тіргізді,
Артың пен кемді тенгегіп,
Таразы таңда құрғызды.
Елу жылда ел жана,
Қазан деп айттар жұз жылды.
Жанашыр дос деп біз жүрміз,

Алдамышы дуние құзғынды
... Ажат түр алда дәйекшін,
Жазғы шапқан бейгі аттай
Береміз бір күн шылбырды [10, 79-80-б.6.].

Фольклор мен әдебиет мұралары адамзат тарихының барлық кезеңдерінде де үрпактарға адамгершілік тәлім-тәрбиесімен ықпал етеді. Үрпактарының белсенді қызметінің сапалы нәтижелерге жетуінде сөз өнері мұраларының игі ықпалы айқын байқалады. Өзара қарым-қатынастардағы сыйластық, ауызбіршілік, ересектер мен жасы кішілер арасындағы қарым-қатынастар мәдениеті кішіпейлілік, жомарттық, қайырымдылық, сыпайылық, өзара қамқорлық, ата-бабалар ұлафатын жалғастыру, т.б. адамгершілік-имандылық қасиеттерінің орындалуы сөз өнерінің мұраларында көнінен қамтылады.

Қазақ әдебиеті тарихының XIX–XX ғ.ғ. кезеңдеріндегі Дулат Бабатайұлының, Шортанбай Қанайұлының, Майтықожа Сұлтанқожаұлының, Мәшіүр Жұсіп Көпейұлының, Шәді Жәнгірұлының, Тұрмағамбет Ізтілеуұлының т.б. дәстүрлі ақындық поэзия өкілдерінің шығармаларында Жаратушы Алланың құдіреті, Құранның шындығы, Мұхаммед пайғамбарымыздың (с.ғ.с.) елшілігі – мұсылмандық мұнәжат, арнау-мадақ өлеңдері, ислам тарихындағы оқиғалар, Мұхаммед пайғамбар және оның сахабалары лирикалық, эпикалық шығармалар үлгілерімен үздіксіз жырлануда.

Қазақ өркениетіндегі классикалық әдебиет дәстүрін дамыта жалғастырған ақындардың бірі Тұрмағамбет Ізтілеуұлының (1882–1938) бұрын ғылыми-зерттеу айналымына енбеген мұсылмандық мұнәжат жырлары - ұлттық және жалпыадамзаттық гуманистік көзқарастар тағыльымының көрінісі. Ақынның мұнәжат жырлары адамгершілік-имандылық қағидаларын, ислам дінін қастерлеген халқымыздың ұлттық діл шығайтынын танытады. Мысалы, «Серігің жоқ бір Алла», «Бақ қондыр басыма, Алла, ұшпайтұғын!», «Я, Алла, Әhlісламға орнат ықпал», «Қызығын қияметтін Құдай берсе», «Тілек» («Оңғарса талабымды Тәнірім менің»), «Тұта алмай Тәнірі әмірін толықсыдым»), «Ей, Алла, ата айлат таулық-тәуба», «Жұбатар күнің бар ма, Алла», «Абат ет, Алла, менің ду сарамды», «Әй, Кәрим, көптің көнілін басты қайғы», «Я, Алла, ракым ойла мұсылманға», «Құлынды қайғы, қамнан құтқар, Алла!», «Ойымнан уайымды етіп қашық», «Ей, Кәрім, көнілін көркейт жұмла жұрттың!», «Ей, Алла, өрлөт енді ықпалымды!», «Оңғарып, Алла, осы сапарымды», «Аман қыл қатын-бала, үйшімді», т.б. Тұрмағамбеттің мұнәжат өлеңіндеріндегі ойлары мемлекет басшысының да, халықтың да берекелі тұрмыс үшін еңбек ететін көңл-қүйін, ізгілік мұратын айқын байқатады:

Аман қыл қатын-бала, үй ішімді,
Күннен-күн күштейт күй мен күлсімді.
Алатын әр орыннан абырай бер,
Сыйлау мен сыбагалы тиісімді.

Халық пен гаріптерге қамкор қылыш,
ТАП тасқын дариядай қыл құйысымды.
Өсекке өмірінше иілдірмей,
Жайылдыр жұртқа этірдей иісімді.

Денеммен дем шыққанша денсаулық бер,
Алдырмай дерт-сырқауға тынышымды
Өзім мен үй-ішімнен ауыстырыш,
Жар-досқа жететін қыл жысымды.

... Катамды қалайда да кепіресің,
Шекшек пен шегірткенің киы сынды.
Бір біліп – өзіңді, Алла, достынды шын,
Көнілде кірлепесең мүйішінді [9, 183-б.].

Қазақ поэзиясындағы хикмет дәстүріндегі философиялық-дидактикалық шығармалардың жалғасқан үлгілері XXI ғасыр басындағы ақындар шығармашылығынан да орын алды. Тәуелсіз Қазақстанның жана әдебиеті ғасырлар бойы халқымыздың көркемдік-эстетикалық дүниетанымын ата-бабалық киелі ұстанымдарымен жалғастыра дамытты. Сопылық-философиялық поэзиясы да діни-ислам көзқарастары психологиялық-философиялық туындылармен толыға жырлануда. Сопылық-философиялық поэзиядағы хикмет дәстүрін жалғастырған ақындар романтикалық және реалистік сарындар тұтастығымен өрнектелген жана туындыларымен ойлы үрпактың дүниетаным болмысын көркем шындықпен бейнелей жырлауда. Хикмет дәстүріндегі мұнәжат-арнау өлеңдері Жаратушы Алланың құдіретін ұлықтаған, барлық уақытта да құдірет-куатымен шабыттанған саналы үрпак ойын танытады. Нұрлан

Оразалиннің «Тағдырынды Тәңірдей сыйлаған...», «Жүргегімде жамау-жамау – жыр ағыс», «Бозарған таңнан сұрадым», «Тәуба! Тәуба! Адаммын...», «Тәуба! Тәуба! Тағдырым шиырғанда...» [11, 9-257-б.6.], Оразакын Аскардың «Дін дидары», топтамасы («Бой тұмар», «Ант», «Шипалы өлең», «Иман жыры», «Сырқат сырь», «Жан мен тән») [12, 87-90-б.6.], Серік Қалиевтің «Сүйіп кеттім соңшалық Жаратқанды», «Иманың – жалғыз жолдасын» [13, 12-66-б.6.; 14], Дәuletбек Байтұрсынұлының «Кешір, Алла...», «Иман тілеп, Жаратқан, жалынамын өзіне», «Мен қорғаймын арымның тазалығын», «Нәпсімменен алыстым», «Ұят-ай!», «Аллаһтан тілеп арманды» [15, 13-80 б.6.], т.б. шығармалары хикмет дәстурінің жаңара жалғасуын байқатады.

Хикмет дәстуріндегі лирикалық өлеңдерінде Жаратушы Алланың ғарыштық-ғаламдық кеңістіктегі барлық құбылыстарды, қасиеттерді, жанды және жансыз денелерді өзара үйлестірген, сонымен катар қарама-қайшылықты жағдайдағы өзара қарым-қатынаспен байланыстырыған құдіретін ұлықтау ұлафаты айқын дараланған. Фәнідегі пенделердің қуаныш пен қайғы сезімдеріне үнемі ұшырайтыны, тебіреністер толқынымен арпалысқан сәттерде рухани тіректі, демеуді Жаратушыдан сұрайтыны – дәстүрлі жағдай. Поэзиялық мұралардағы психологиялық басты ерекшелік – лирикалық кейіпкердің Жаратушының құдіретіне арнау тілегі жырланатыны. Хикмет дәстүрін жалғастырыған қазіргі қазақ поэзиясының көрнекті ақындары шығармаларынан да осындаі дәстүрлі поэтикалық сипат айқын сезіледі.

Нұрлан Оразалиннің өлеңдеріндегі лирикалық кейіпкер фәни мен бақи дүние аралығының адамгершілік-имандылық сынағына құрылған болмысын мойындау тағылымымен көрінеді:

Жүргегімде жамау-жамау – жыр ағыс,
Ажал менен бір-ақ қадам тұр алыс.
Бір-ақ сзыңқ жатыр үнсіз арада,
Ал, ар жагы?
Көктем, сірә? Сірә, қыс?!
Күз бе? Жаз ба жадыраган? Беймәлім,
Бір Алладан – тергінің мен жиганың.
Жұмағың де, тамғың да Алладан,
Тағдырынды Тәңірдей сыйлаган
Дәүлетің де желмен үшар қолдағы,
Әүлетің де – уақыттың толғағы.
Қара, хан дег есіркемес қылқонір,
Өз ісіңе жауап берсең болғаны... [11, 19-б.]

Бүкіл тіршілік қозғалыстарын жаратқан, жүйелі басқарып отырған Жаратушының құдіреті жыр арқауында дараланған:

«Он сегіз мың ғаламың – көз бен қулак. Ұмытпа! Құдай барын ... Фарыш барын:» [11, 8-б.]; «Тамырымды Тәңір өзі корғасын!» [11, 20-б.]; «Қызыр боп қоңыш Ғаламға көкірегімдегі Жыр-ағын. Жаратушынан сұрадым!» [11, 31-б.]; «Аллаға ғана бір аян: Күтеді алдан қандай күн?!» [11, 32-б.], т.б.

Өлеңдегі мұсылмандық мұнәжат – фәнідегі саналы ұрпақтың азаматтық ұстанымының жан ділі сиры:

Тәуба! Тәуба! Адаммын...
Жемісіңмін, ей, Аллам!
Белшегімін ғаламның,
Першігемін дей алман... [11, 43-б.]

Оразакын Аскардың өлеңдерінде де ғасырлар бойы үздіксіз жалғасқан діни-исламдық дүниетаныммен жырлауының тарихи-әдеби сипаты айқын танылады. Ақын қасиетті дүғалар жазылған бойтұмарды («Сакта мені, бойтұмар, баршасынан күнөнін»), адамгершілік мұраттарын орындауда Жаратушының колдауын («Ант етемін атымен бір Алланың, құрбан болсам бұл жолда жоқ арманым»), поэзияның көркемдік негізі Құран Кәрім ұлагатын («Құралған гой өзің тектес өлеңден қасиетті Құран аяттары да»), денсаулықтың сақталуы жан мен тәнде адамгершілік жақсылықтың болуынан екендігін («Келбетіндегі таза ұстайды арын да, тарих, ғұмыр, дін, ғылымнан сыр ұққан») – барлығы да поэтикалық көркемдік ойлау жүйесімен жинақтап қамтыған. Өлеңдерде мұсылмандық жан ділі ұстанымының тарихи-әдеби сипатын өмір шындығы қозғалысымен тұтастырылған. «Иман жыры» өлеңінің идеялық-композициялық желісіндегі тарихи-әдеби өрнектерден діни-исламдық дүниетанымның шындығы айқын анғарылады. Мұсылмандардың тұрақты мұнәжаты («Құдайдың құлы, Мұхаммедтің үмбетімін»), перштегердің қызметі («Ісінің он, жазатын терістерін»), Жаратушыдан келген қасиетті төрт кітап (Тәурет, Зәбүр, Інжіл, Құран) айтылып, иманды адам тұлғасы айқындалған:

Жұз жиырма төрт пайғамбар
Көрген ғалам.
Ең соңғысы

Мұхаммед галайсалам.
 Өлгеннен соң
 Қайтадан тірілесің.
 Ахыретте
 Құдайға жүтінесің.
 «Қолында де
 Тағдырым бір Алланың!»
 Көріп-біліп
 бақылап тұrap бәрін.
 Илансаң сен осыған
 имандысың.
 Адал жүрсөң
 Онына басар ісің» [12, 89-б.].

XXI ғасыр басындағы қазіргі қазақ поэзиясының жаңа ақындары да хикмет дәстүріндегі өлеңдер жырлауды дамытуда. Жаңа толқын ақындардың өлеңдері де имандылық жырларымен, қазіргі және болашак ұрпақты адамгершілік тәлім-тәрбиесімен баурайды. Серік Қалиевтің хикметі «Иманың – жалғыз жолдасың» атты өлеңінің құрылышында дәстүрлі сарынды өзіндік ойымен жаңғырта жырланған. Қазақ ұрпағының иманды туғасына тән мұсылмандық ұстанымы («Алладан пәрмен келген күн, кетерміз біз де сол күні, бабалар кеткен ізбенен»), дүниекорлық пендешлікten аулақ болу («Дүние ешкім әкетпес, қызыл да жасыл базардан», «Адамның жауы ібіліс, нәспінді елтіп қоздырған, ададығынды кірлетіп, адамдығынды тоздырған»), бірін-бірі қызғанбау, өштеспен, қанағатпен өмір сұру, т.б. адамгершілік-имандылық қасиеттеріне ие болуы ұсынады. Хикмет дәстүріндегі имандылық жыры қазіргі қазақ поэзиясындағы имандылық жырларының қуатты сарынын сездіреді:

Кыс түссе, күтер жаз алдан,
 Пенденде бітпес әз-арман.
 Құл сүйгіш Алла ешкімді,
 Тыс қалдымайды назардан.
 Алланы зікір еткенің,
 Жүргіт таттан тазарған.
 Боленер хактың нұрьна,
 Ояңған намаз азаннан.
 Ақыретке жауап дайында,
 Құтылмас ешкім ажалдан.

... Иманың – жалғыз жолдасың,
 Жаратқанға қол создырған.
 Жаныңды нұрга бөлеген,
 Атыңды жүрттан оздырған.

... Пайғамбарға айтқан салаат,
 Ислам жолын тұтынсан.
 Бір Алла болар саған жақ.
 Ашылар жолын саған ак.
 Алланың жаусын рахымы,
 Сіздерге мәнгі жамагат [13, 65-66-б.б.].

«Иманым – жалғыз жиғаным» атты кітабындағы [14] жырлары хикмет дәстүріне сәйкес жырланған. Аллаға мұнәжат («Тәуба», «Өзінді ойладым», «Мен саған карыздармын»), ислам қағидаларын ұлықтау («Гибадатқа шақыру», «Алла діні – аманат», т.б.), имандылық парыздары туралы жырлары жаңа ұрпақ үнін танытады.

Классикалық хикмет дәстүріндегі жырлар – ұлттық сөз өнері шығармаларының әлем әдебиеті дәстүрімен үндес құндылық. Орта ғасырлардан бері Шығыс пен Батыс классикалық әдебиеттерінде үздіксіз жырланған хикмет дәстүріндегі жырлар қазіргі әдеби үдеріске де жалғасты. Ислам діні ұлагаты, Жаратушы Алланың құдіреті, Мұхаммед пайғамбарымыздың (с.ғ.с.), сахабалардың қызметі туралы хикмет дәстүріндегі жырлауға ерекше мән берілуде. Дәулетбек Байтұрсынұлы ақынның өлеңдерінде Алланың алдында азаматтық есеп бергендей мұнәжаттық арнау көнілмен жырлауы да қазақ поэзиясындағы Қожа Ахмет Иасауи, Ахмед Иүгінеки, Жүсіп Баласағұн және т.б. солардан кейін жалғаса жырланып келе жатқан хикмет дәстүрінің жалғаса дамуын танытады.

«Кешір, Алла!» атты өлеңінде лирикалық кейіпкердің Жаратушы алдындағы мұсылмандық тұлғасы айқындала көрінеді. Лирикалық кейіпкер мәнмен, өркөкірек, тәқаппар пендені («Жүргіт тас пендені жібітуге жоқ шара», «Қасарықсан қырсығы биік еткен өз ісін», «Қожасындағы әлемнің ойы – «асқар», сөзі – «шын») сыншыл бағалаумен дараланған:

... Тек өзі пәк қатеден, басқалардың міні мың,
Сабадагы айрандай көрсөп оның божысын» [15, 13-б.].

Хикмет дәстүріндегі өлеңнің лирикалық кейіпкері – өмір шындығы ортасындағы адаптациялардың көркем жинақталған бейнесі. Нағыз мұсылманнның қасиеті – менмен, өзімшіл, қаракан басынғанда күйттеген нағандардың да Жаратушыдан лайықты бағасын алғатындығына құмән келтірмеу. Тұындының поэтикалық түйінін мұнәжаттық ықылас толық танылады:

Пендерлерді бұрады әр қыярга бір таным,
Мен мойныма Аллаңың парыздарын артамын.
Көк долы мен көргенсіз сенен тапсын шипасын,
Зікір айтып қубірлеп таспигымды тартамын.
Кепір, Алла!» [15, 13-б.].

Мұсылман ұрпақтарының қазірде де, болашақта да ұстанатыны – адамгершілік ар тазалығы Дәулетбектің «Мен коргаймын арымның тазалығын» өлеңінде де адаптациялардың қасиеті – менмен, өзімшіл, қаракан жомарттығы байлығымен қуантқан, ұлтының рухани құндылықтарын ұлықтаған биік сапалы жана ұрпақтың жан ділі бейнеленген:

Ауылни ақпанаң беттемедім,
Мал жиодың айласын еп демедім.
Қой шықпайды қорамнан, ой шығады,
Жырым болды жыл бойы еккен егін [15, 15-б.].

Жаратушы Аллаға мұнәжат өлеңдерінде («Аллаһтан тілеп арманды», «Айрылсам сенен семемін сөзінмен, Аллаһ, өрледім») мұсылмандық ықыласты, қанағатты, ададықты сактаған қазіргі жана буынның ділін реалистікпен жырлаған:

Иман тілеп, нұрланған көкірекке шам сұрап,
Жалынамын, Ұлы Алла, жанаңдан жас тамшылап.
Қанағатты сабырым қайтып берді бойыма,
Олмей жатыр өр нәпсім жанышыса да қансырап.
Иман тілеп мол азық екі әлемде оргаймас,
Куат берер жаныма, жігер берер қартаймас.
Шапагатын Расулдың махаббатын сұраймын,
Өсінет қып қалдырган сұнна бізге – жол таймас [15, 14-15-б.б.].

Сопылық-философиялық поэзиядағы хикмет дәстүрі жолын жалғастырган қазіргі казак поэзияндағы ислам дінін ұлтықтау жырлары ұлттық сөз өнері шығармаларының әлемдік әдеби үдеріспен сабактастық тағылымын көрсетеді. Дүниежүзі құрлықтарындағы мұсылмандарға ортақ адамгершілік-имандылық жолын көркем шындық поэтикасымен жырлаған ақындар адамзатқа ортақ гуманистік мұрат бірлігін танытып отыр.

Сопылық-философиялық поэзиядағы хикмет дәстүріндегі мұнәжат жырларындағы берекелі бейбіт тұрмыстың орнауына арналған поэтикалық көркемдік ойлау өуендері де уақыт шындығына сәйкес сипаттымен жырланған. Көрнекті исламтанушы-шығыстанушы ғалым Әбсаттар қажы Дербісөлінің пікірі де сопылық-философиялық өлеңдердің тәрбиелік-эстетикалық қызметін айқындағы түседі: «Өзі мұсылман, Құдіреті қүшті Алла тағаладан жақсылық қүтетін әрбір азамат тек тән тазалығына емес, сондай-ақ парасатсызың пен парыксызықтан, ойсызың пен даражалықтан, рухани азып-тозудан өзін аулақ ұстап, зиялышты, тектілікті, тазалықты, отансүйгіштікті, ұлттық мұддеге адаптациялардың оны жоғары қоюға, елінің келешегін ойлаң, досқа құлқі, дұшпанға таба болмай, ертеңіне үміт арта өмір сүруі керек. Жастарды да сондай ұлтына ұстын, халқына тұлға боларлық рухта тәрбиелеуіміз қажет. Әрбір азаматтың жаман әдеттен арылып, Тәуелсіздігіміздің баяндылығын, халқымыздың ынтымағы мен бірлігін, дініміздің біртұтастығы мен ел ігілігі мемлекеттіміздің әлемнің алдыңғы қатарлы еліне айналуы жайын ойлаң, соған барынша қызмет етуі – баршамызға зор міндет» [16, 7-б.]. Хикмет дәстүріндегі өлеңдердегі адамгершілік-имандылық тақырыбы мен уақыт шындығының сәйкестігі – ұлттық әдебиеттің халықтығының нақты жемесі. Әдеби туындылар өмір шындығын эстетикалық таным биігінде таныту арқылы жана толқыннымен бірге жана жетістіктерге бастайды.

Корыта айтқанда, сопылық-философиялық поэзиядағы хикмет дәстүріндегі өлеңдер ғасырлар бойы жалғасып келе жатқан көркемдік желісін қазіргі және болашақтағы әдеби үдерісте де дамыта береді. Бұл – ұлттық құндылықтар сабактастығының үздіксіз даму жолы.

ӘДЕБІЕТ

1 Ұлттық идея және қазақ философиясы/Нұрмұратов С.Е., Нұрланова Қ.Ш., Әлжан Қ.Ү., Сатершинов Б.М. және т.б. – Алматы: КИЦ ИФИП, 2010. – 240 б.

2 Кенжетай Д. Қожа Ахмет Иасауи дүниетанымы. – Түркістан: Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-түрік университеті, 2004. – 341 б.

- 3 Әбдірәсілқызы А. Қожа Ахмет Иасаудің ақындық әлемі (монография). – Алматы: «КИЕ» лингвоелтану инновациялық орталығы, 2007. – 264 б.
- 4 Байтұрсынов А. Шығармалар: өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 б.
- 5 Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы: Мектеп, 1967. – 215 б.
- 6 Қабдолов З. Сөз өнері: Әдебиет теориясының негіздері. – Алматы: Мектеп, 1982. – 367 б.
- 7 Әдебиеттану терминдерінің сөздігі / Құрастырушылар: З.Ахметов, Т.Шанбаев. Алматы: Ана тілі, 1996. – 240 б.
- 8 Иасауи Қожа Ахмет. Диуани хикмет (Ақыл кітабы) – Жинақты баспаға әзірлеп, қазақшаға аударғандар: М.Жармұхамедұлы, С.Дөүітулы, М.Шағиғи. – Алматы: Мұраттас, 1993. – 292 б.
- 9 Ізтілеуұлы Т. Шығармалары: көңілкос, жоқтау өлеңдері және түрмеде жазылған жырлар. – Алматы: Жазушы, 2007. – 1-т. – 312 б.
- 10 Майлықожа. Шығармалар. – Алматы: Атамұра, 2005. – 804 б.
- 11 Оразалин Н. Фасырмен қоспартасу. – Астана: Елорда, 2001. – 272 б.
- 12 Аскар О. Тәуелсіздік тартулары: Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы: Өнер, 2001. – 112 б.
- 13 Қалиев С. Қозайым: Өлеңдер мен айтystar. – Алматы: Қазақ университеті, 2007. - 150 б.
- 14 Қалиев С. Иманым - менің zhiranym: Өлеңдер. – Алматы: Нұрлы әлем, 2007. – 72 б.
- 15 Байтұрсынұлы Д. Мәңгілік мекен. – Алматы: Жалын баспасы ЖПС, 2008. – 112 б.
- 16 Дербісөлі Ә. Ислам және заман. – Алматы, 2003. – 560 б.

REFERENCES

- 1 Ultyk ideja zhane kazak filosofijasy/Nurmuratov S.E., Nurlanova K.Sh., Өlzhan K.U., Satershinov B.M. zhane t.b. – Almaty: KIC IFIP, 2010. – 240 b.
- 2 Kenzhetaj D. Қожа Ahmet Iasaui dumietany my. – Turkistan: K.A.Jasaui atyndagy Halyқаралық Kazak-tүrik universiteti, 2004. – 341 b.
- 3 Әbdirasilqazy A. Қожа Ahmet Iasauidің akyndyқ әлемi (monografija). – Almaty: «KIE» lingvoeltanu innovacijalyқ ortalығы, 2007. – 264 b.
- 4 Bajtysynov A. Shyfarmalar: өлеңдер, audarmalar, zertteuler. – Almaty: Zhazushy, 1989. – 320 b.
- 5 Zhymaliev Қ. Әdебиет teorijasy. – Almaty: Mektep, 1967. – 215 b.
- 6 Қabdolov Z. Sөz oneri: Әdебiет teorijasynyң negizderi. – Almaty: Mektep, 1982. – 367 b.
- 7 Әdебiettanu terminderiniң sөzdigi / Құrastyrushylar: Z.Ahmetov, T.Shanbaev. Almaty: Ana tili, 1996. – 240 b.
- 8 Iasaui Қожа Ahmet. Diuani hikmet (Akyul kitaby) – Zhinaқты baspara әzirlep, қазақshara audarrandar: M.Zharmұhameddyly, S.Dәuityly, M.Shafifi. – Almaty: Myrattas, 1993. – 292 b.
- 9 Iztileuuly T. Shyfarmalary: keñiқос, zhoktau өлеңдері zhәne түрmede zhazylfan zhyrlar. – Almaty: Zhazushy, 2007. – 1-т. – 312 b.
- 10 Majlykozha. Shyfarmalar. – Almaty: Atamұra, 2005. – 804 b.
- 11 Orazalin N. Fasyrmen қoshtasu. – Astana: Elorda, 2001. – 272 b.
- 12 Askar O. Tәuelsizdik tartulary: Өлеңдер men pojemalar. – Almaty: Өner, 2001. – 112 b.
- 13 Қaliев S. Қezajym: Өлеңдер men ajtystar. – Almaty: Қазақ universiteti, 2007. - 150 b.
- 14 Kaliev S. Imanym - meniң zhiranym: Өлеңдер. – Almaty: Nyrlы әлем, 2007. – 72 b.
- 15 Bajtursynuly D. Mәңgilik meken. – Almaty: Zhalyн baspasy ZhShS, 2008. – 112 b.
- 16 Derbiseli Ә. Islam zhәne zaman. – Almaty, 2003. – 560 b.

Резюме

А.Толебаева

Песни в традиции хикмет в суфийско-философской поэзии

В статье проанализированы идеино-тематические, жанровые, поэтические особенности стихотворений суфийско-философской поэзии по традиции хикмета поэтов-мыслителей прошлых веков Кожа Ахмета Иасауи, Турмагамбета Изтелеулы, Майлыкожа Султанкожаулы, а также современных поэтов Н.Оразадина, О. Аскара, С.Калиева, Д.Байтұрсынұлы. В истории развития казахской поэзии теме общегражданского гуманизма отводится главнейшая роль. Воспитание патриотизма, порядочности, почитания и уважения к культуре и истории родины в молодом и будущем поколениях – самая главная цель.

Summary

A.Tolebayeva

Songs in tradition of хикмет in a sufi-philosophical poetry

In the article of analis ideological-thematic, genre poetic features poem of sufi-philosophical poetry traditionally khikmet poets-thinkers of the last centuries Skin of Kozha Akhmet Iassui, Turmagambet Iztleuuly, Mailykozha Sultankozhayly, and also modern poets of N.Orazadin, O.Askar, S.Kaliyev, D.Baitursynuly. In history of development of the Kazakh poetry the most main role is taken the theme of civil humanism. Education of patriotism, decency, honouring and respect to the culture and history of motherland to the young and future generation is the most primary objective.

Поступила 24.06.2013 г.